

УТОРНІТСО: ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ "ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ" ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Після перемоги Великого Жовтня молодій Радянській державі для організації управління, відродження економіки, забезпечення оборони, розвитку науки і культури потрібні були численні кадри спеціалістів, досвідчених науковців, учителів, управлінців. Невідкладні завдання соціалістичного будівництва вимагали негайного і широкого залучення до нього старої Інтелігенції. Це було надзвичайно складне завдання, тому що основна маса інтелігенції сприйняла Жовтень як небезпечну політичну аномалію і зайняла щодо нової влади очікувальну або навіть ворожу позицію, близько половини дореволюційної інтелігенції емігрувало¹. Громадянська війна, політика "воєнного комунізму" та "червоний терор" вилучили з рядів інтелігенції противників Радянської влади. Більшість старих інтелігентів перейшла до вимушеного або свідомого співробітництва з пролетарською державою і проголосила свій політичний нейтралізм.

Проста логіка підказувала, що без старих спеціалістів завдання соціалістичного будівництва виконати буде неможливо. Проте в партії, починаючи з УІІ з'їзду, не припинялася дискусія: залучати чи не залучати старих "спеців" до будівництва нового суспільства? Саме тому за вимогою В.І.Леніна до Програми РКП(б) було внесено пункт де вказувалося, що завдання розвитку продуктивних сил країни вимагають всебічного і широкого використання спеціалістів у галузі науки й техніки. При цьому висувалося двоєдине завдання: з одного боку; не давати ні найменшої політичної поступки даній верстві, з іншого, - нещадно боротися з удавано радикального, а на правді неучькою зарозумілістю щодо того, ніби трудящі спроможні подолати капіталізм і буржуазний лад, "не навчаючись у буржуазних спеціалістів не використовуючи їх, не проходячи довгої школи роботи поруч з ними" .

Таким чином, генеральна лінія партії щодо старої інтелігенції полягала в орієнтації саме на досягнення професійного співробітництва "спеців" з владою робітників і селян. Політичне виховання старої інтелігенції ще не висувалося як завдання.

1 Севастьянов А. Интеллигенция: что впереди ? //Лит. газ. - 1988. - 21 сент.

2 КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій пленумів ЦК. - К., 1970. - Т.2. - С.51.

До цього слід додати, що серед тих, хто підтримував ідею залучення старої інтелігенції до будівництва нового суспільства, переважали утилітарно-прагматичні настрої. Не випадково широко побутували такі терміни, як "використання", "застосування" та ін.. Одним з основних методів цього "використання" вважалося "революційне насильство". М.І.Бухарін підкреслював у книзі "Економіка перехідного періоду" /1920 р./, що на першій фазі свого панування пролетаріат мав супротивну силу в особі технічної інтелігенції й інтелігенції взагалі /інженери, техніки, агрономи, зоотехніки, лікарі, професори, адвокати, журналісти, учительство у своїй більшості і т.д./."Само собою зрозуміло, - виводив він звідси висновок, - що скільки-небудь планомірно, суспільно доцільно використати ці сили неможливо без примусового тиску" Цю ідею підтримував і В.І.Ленін, але водночас він зауважував, що одним насильством неможливо змусити працювати цілу верству, до насильства потрібно додали організованість, дисципліну і моральну перевагу пролетаріату. Він же пропонував "старий", "буржуазний", за його визначенням, шлях залучення найбільш кваліфікованої інтелігенції - за високу /порівняно з робітниками/ плату.

Однак і такі підходи давалися досить важко. Серед великої частини робітників, господарників, профспілкових та партійних працівників ще жило переконання, що "специ" - це ворожий прошарок. У перші роки непу досить поширеним було таке явище, як "спецеїдство" - цькування спеціалістів, підозрілість до них. Траплялися сутички інженерів з робітниками і навіть убивства. Із "спецеїдством" як з досить поширеним явищем велася боротьба в пресі, однак, здебільшого вона мала формально-декларативний характер.

На початку відбудовного періоду інтелігенція чи в силу матеріальної зацікавленості /а найбільш кваліфіковані спеціалісти були поставлені в дещо привілейоване становище/, чи керуючись іншими почуттями, перейшла до професійного співробітництва з Радянською владою. Впровадження непу викликало поживання не тільки в сфері економічного, а й політичного життя, було із зацікавленістю зустрінуте значною частиною інтелігенції. Рештки політичних опонентів з її рядів було вислано за межі країни у 1922 р. /більш як 200 чоловік,

1. Ленинский сборник.-Т.XI. - С.391, 392.

2. Див.: Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне зібр. творів. - Т.38. - С.53.

не згодних з новою владою/ та залякані показовими політичними процесами над есерами /1921-1922 рр./. В середовищі старої інтелігенції, що залишалася в країні, зароджувалася впевненість, що лояльні її верстви можуть розраховувати і на дозволу в рамках диктатури пролетаріату суспільно-політичну діяльність. Втіленням у життя цих сподівань стало створення численних громадських організацій: профспілок працівників освіти і культури /Робітос/, медичних працівників /Медсанпраця/, інженерно-технічних секцій у галузевих профспілках, секцій наукових працівників у Робітосі, наукових товариств різного профілю тощо. Всі вони брали досить активну участь у громадському житті, відгукувалися на події міжнародного і внутрішнього життя. В резолюції ХІУ з'їзду партії /грудень 1925 р./ відзначалося, що "радянський службовець /вчитель, лікар, інженер, агроном і т.д./ за своїми прагненнями і настроями починає ставати радянським по суті"¹.

Однак значна частина старої інтелігенції /найбільш кваліфіковані спеціалісти і науковці/ залишалася поза межами підтримуваних Радянською владою громадських організацій і дотримувалася принципу невтручання в суспільно-політичне життя, проголошуючи свій нейтралізм. В атмосфері суцільної політизації громадського життя, що утверджувалася в країні, така позиція з часом мала увійти у суперечність з офіційними постановами, стати одіозною і, навіть, небезпечною для її прихильників. Ситуація починала складатися таким чином, що простої участі у перетвореннях було недосить, її потрібно було підтверджувати всілякими політичними лозунгами, ініціативами та заходами. До того ж, загострювалася боротьба всередині самої партії, учасники якої дедалі більше вдавалися до політичних взаємозвинувачень. Політичний нейтралізм вже неможливо було зберегти. І серед самої інтелігенції з'явилося чимало людей, які чи щиро, чи на догоду лозунгам дня, висловлювали думки, що активізація участі в суспільно-політичному житті /в розумінні того часу/ буде сприяти успішному будівництву нового суспільства, процвітання країни та її громадян.

У партії і суспільстві визрівало переконання, що докорінних успіхів у соціалістичному будівництві можна досягти шляхом саме форсованих методів. Ці настрої поширювалися не тільки на галузь економіки, а й на ідеологію. Зокрема, вважалося, що змінити світогляд старої інтелігенції і перевиховати її, в дусі марксизму також можна

1. КПРС в резолюціях ... К., 1979. - Т.3. - С.265.

в "історично стислий строк". Все це привело до виникнення ідеї про створення під керівництвом партії громадської організації інтелігенції "на ідейній основі". І основу цієї організації мали скласти саме найбільш кваліфіковані спеціалісти та науковці старої школи, тобто висувалася своєрідна антитеза політичному нейтралізму, що розглядався вже як "прояв буржуазної ідеології".

У день відкриття ювілейної сесії ЦВК СРСР, присвяченої десяти роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції, в центральних газетах було надруковано "Декларацію ініціативної групи товариства працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву". В ній, зокрема, підкреслювалося: "Основною керівною ідеєю, яка об'єднує нас, є усвідомлення, що в класовому суспільстві науково-технічні діячі не можуть лишатися політично нейтральними. Беручи участь у практичному повсякденному будівництві соціалізму, поділяючи принципи Радянської влади і глибоко співчуючи всім її починанням, ми, що нижче підписалися, дійшли переконання, що в даний час необхідно об'єднати науково-технічні сили на певній ідейній основі ... Основною метою нашого товариства, зважаючи на те, є об'єднання і організація соціалістично мислячих діячів науки країни" Під цією заявою підписалися відомі діячі вітчизняної науки і техніки: патологоанатом О.І.Абрикосов, гідробудівник І.Г.Александров, мікробіолог М.Ф.Гамалія, біолог М.М.Завадовський, біохімік О.М.Бах, Б.І. Збарський, О.І.Опарін, О.В.Палладій, основоположник експериментальної біології в Росії та СРСР М.К.Кольцов, фізико-хімік М.С.Курнаков, вчений у галузі гірничої справи О.Л.Сочинський.

На Україні ініціатором створення нової організації інтелігенції стало Харківське наукове товариство. Наприкінці жовтня 1927 р. ініціативна група обговорювала статут нової організації. За ініціативою вчених республіки вона створювалася як асоціація місцевих товариств і дістала назву Всесоюзна асоціація робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву /ВАРНІТСО/. В лютому 1928 р. статут був затверджений Раднаркомом СРСР і дістав чинність на території усієї країни.

Згідно із Статутом членами організації могли бути діячі науки, техніки, медицини, культури, які на основі ідейних переконань брали участь у соціалістичному будівництві. У статуті асоціації

вказувалося, що для її членів в обов'язковим "безпосередній контакт з партією, повна солідаризація з нею і прийняття її директив в основних завданнях науково-громадського життя"¹. Таким чином, позапартійна інтелігенція, що входила до організації, мала бути безумовним виконавцем будь-якого партійного рішення і давала своєрідну клятву вірності партії. Важко визначити, що саме підштовхувало засновників асоціації до такої надляюльності. Можливо, що проект статуту редагувався в Культпропі ЦК ВКП/б/. Можливо, засновники асоціації щиро сподівалися, що така безоглядна відданість ідеї справді допоможе новому будівництву. Однак звертав на себе увагу надто велика готовність підпорядкувати себе повністю партійним рішенням, що включало будь-яку самостійність думок, нарешті, можливість незгоди. Це була відмова від традицій вітчизняної інтелігенції, яка завжди славилася незалежністю думки, почуттям власної гідності. Можна припустити, що завдання промислової реконструкції країни, які висувалися від імені партії, справді справили велике емоційне враження на частину старої інтелігенції і спонукали її до таких декларацій.

Для вступу до асоціації потрібна була рекомендація двох її членів. На чолі організації стояло Центральне бюро, на місцях засновувалися відділи. Робота проводилася по секціях відповідно до профілю спеціалістів: індустріальній, сільськогосподарській, охорони здоров'я, науково-педагогічній і т.д.

У березні 1920 р. було організаційно оформлене Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву /УТОРНІТСО/. Воно увійшло до ВАРНІТСО на правах колективного члена. Організаторами і першими членами товариства були відомі вчені О.В.Палладій, О.Н.Соколовський, М.І.Яворський, Д. І. Багалій, М.П.Барабашов, Л.В.Писаржевський, М.М.Пакух, П.М.Супруненко, Д.О.Граве, К.К.Семінський, Б.Л.Ніколаї, Л.В.Громашевський, В.Н.Маковський, С.С.Герчиков, Є.В.Оппоков.²

У прийнятому того ж року статуті підкреслювалося, що основним завданням УТОРНІТСО в "об'єднання всіх робітників науки і техніки, народного господарства і культурного будівництва, що стоять на ґрунті завоювань Жовтневої революції для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР"³. Для досягнення цієї мети товариство зобов'я-

1. Зак Л.М.Создание и деятельность ВАРНИТСО в 1927 - 1932 годах // История СССР.-1959. - » б. - С.57.

2. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.1, спр.14, арк.1.

3. ВАРНИТСО. - 1929. - № 3. - С.5,16.

зувалося вивчати і розробляти проблеми, пов'язані з соціалістичним будівництвом, зокрема, питання розвитку продуктивних сил, господарського та культурного будівництва, в також допомагати в підготовці молодих спеціалістів для науки і техніки, організовувати лекції і доповіді з різних наукових та технічних питань. На відміну від загальносоюзного, статут УТОРНІТСО трактував членство в організації ширше. Зокрема, в ньому вказувалося, що членами товариства можуть бути "діячі науки, техніки, народного господарства та культурного будівництва, що стоять на ґрунті завоювань революції, активно допомагають соціалістичному будівництву"¹

Отже, українське товариство вимагало від своїх членів насамперед свідомої виробничої діяльності на користь соціалізму. Про участь у політичному вихованні, про нетерпимість до інтелігентів, що не засвоїли чи не сприйняли ідей соціалізму, у його статуті не йшлося*.

Популярність ВАРНІТСО, як в цілому по країні, так і на Україні, зростала повільно. Яскраво виявлений політичний характер організації, її підпорядкованість партійним органам /культурно-пропагандистському відділу ЦК/, відсутність будь-якої боротьби думок відштовхували від нього багатьох старих спеціалістів, що сумлінно працювали, але не хотіли "втручатися в політику". Поряд з тими, хто з ентузіазмом сприйняв ідею організації, було чимало таких, хто сумнівався в здатності ВАРНІТСО згуртувати інтелігенцію на ґрунті участі в соціалістичному будівництві. В листі відомому медику Б.І.Збарському /член ЦВ ВАРНІТСО/ голова УТОРНІТСО О.В.Палладін так характеризував ці настрої: "У ряду осіб в розмові прохоплювалися сумніви, чи не внесе це розколу в середовище наукових працівників, не відштовхне другу половину, чи не поставить це нашу групу в ізольоване становище з ворожим ставленням з боку інших як до привілейованої групи, чи не створиться в цій групі свого верховенства"². Найбільш далекоглядні вчені в приватних розмовах з організаторами асоціації виказували своє недовір'я офіційним особам, що заклинали їх до вступу в організацію, посиляючись на нещирість авансів до старої інтелігенції. Про це свідчить лист одного з організаторів асоціації на Україні: "В більшості випадків я зустрічався з явним скептицизмом, із значною мірою сумнівів щодо того, чи

1. ВАРНІТСОУ - 1929. - № 3. - С.5,16.

* До речі, в попередні роки в історичній літературі ВАРНІТСО оцінювалася виключно з позицій беззаперечного схвалення:

"ВАРНІТСО була політичною, війовничою організацією, що проводила систематичну, щучу і принципову боротьбу з консерватизмом в науковому середовищі та залучала кращу частину інтелігенції в соціалістичне будівництво" /Федюкин СЛ. Партия и интеллигенция. - М., 1983. - С.110/.

2 ЦДАНГ СРСР, ф.4394, он.І, спр.І, арк.79.

справді в умовах сучасного життя можливе існування передбаченого угруповання. Багато з тих, з ким я розмовляв, вважають, що бази для щирої критики немає. Вважають також, що навіть існуюча вже самодіяльність, щира і спрямована в найкращому напрямку - може бути припинена в кожний момент. Друге, на що вказували, - це на проблему особистої безпеки /в широкому розумінні цього слова/. З точки зору ряду колег органи влади не завжди достатньо вірно оцінюють характер і якість громадських виступів і той бік діяльності, що передбачається статутом товариства, може дати особливо багато підстав для неправильної оцінки ..."

Ставлення до ВАРНІТСО в партійних колах також було неоднозначним. Ідею створення організації з політико-виховними функціями підтримали такі різні за переконаннями люди, як М.І.Бухарін, А.В.Луначарський, А.Я.Вишинський, В.М.Молотов. Ряд партійних працівників поставився до цієї ідеї скептично, а то й різко негативно, вважаючи що створиться замкнута організація, яка буде варитися у власному соку і викличе неприязне ставлення з боку інтелігенції, що не увійшла до не?². Останні певною мірою мали рацію. Протягом першого року існування до ВАРНІТСО було прийнято 550 висококваліфікованих спеціалістів і науковців. В українському товаристві налічувалося 150 членів, більш як половина з них працювала у Києві та Харкові.

У квітні 1928 р. в Москві відбулася перша Всесоюзна конференція ВАРНІТСО, яка підбила підсумки роботи ініціативної групи. В ній узяли участь 170 делегатів з 22 міст країни, в тому числі 8 Києва, Харкові. Одеси, Кам'янця-Подільського. На конференції було обрано центральне бюро асоціації, до якого увійшли І.Г.Александров, Б.І.Збарський, Б.А.Келлер, О.І.Опарін, О.В.Палладій. Головою товариства обрали академіка О.М.Баха. Були заслухані доповіді та визначені основні напрями роботи науково-технічної, індустріально-промислової, сільськогосподарської та медичної секцій. Учасники конференції прийняли звернення "До працівників науки і техніки всіх країн і народів", у якому, зокрема, відзначалося: "В знаменний період мирного господарювання і культурного розвитку інтелігенція не повинна бути нейтральною, а має брати активну участь у справі планування і здійснення капітального будівництва усієї промисловості країни"³.

1. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.1, спр.1, арк.55.

2. Там же, арк.80.

3. Там же, спр.14, арк.1.

Перша ж конференція асоціації продемонструвала готовність її членів "не бути нейтральними". На форумі було прийнято резолюцію з приводу "шахтинської справи" - сфальсифікованого ДПУ судового процесу над групою спеціалістів Донбасу. Вона була переповнена гнівними епітетами на адресу підсудних і виказувала лояльність її авторів до організаторів процесу. Вже в цьому намітилися найближчі перспективи розвитку політичного обличчя асоціації.

Все ж для початкового періоду діяльності ВАРНІТСО були характерні спроби налагодити справді суспільно-корисну діяльність її членів. Наприклад, відділення УТОРНІТСО проводили обговорення директив першого п'ятирічного плану. Як й інші організації інтелігенції, асоціація намагалася підпорядкувати свою діяльність завданням, що стояли перед країною. Відповідні зміни було внесено до планів роботи секцій. Широке обговорення завдань п'ятирічки провели індустріально-технічна і сільськогосподарська секції Харківського відділення УТОРНІТСО. Конкретні пропозиції щодо розвитку промисловості й зернового господарства в республіці, а також форм участі членів УТОРНІТСО в їх реалізації було включено до планів роботи секцій. Зрозуміло, що всі ці заходи мали здебільшого декларативний характер.

Розгорталася, хоч і повільно, робота УТОРНІТСО з пропаганди науково-технічних і медичних знань. Індустріально-технічна секція товариства в республіканській газеті "Вісті" вела щотижневу рубрику "Наука і техніка", а медична секція - рубрику "Охорона здоров'я", які користувалися значною популярністю.

Досить активно підтримали ВАРНІТСО і УТОРНІТСО ідею про розгортання в країні масового соціалістичного змагання і ударництва. Центральне Бюро ВАРНІТСО закликала вчених, інженерів і техніків підтримати почин робітників і включитися в змагання. У грудні 1929 р. на першому Всесоюзному з'їзді ударних бригад голова ЦБ ВАРНІТСО О.М.Бах оголосив про створення першої ударної науково-технічної бригади вчених, до якої увійшло 120 спеціалістів у галузі науки і техніки. До програми роботи бригади входили лекційна пропаганда, допомога у підвищенні кваліфікації і активізації технічної творчості робітників та спеціалістів, участь у підготовці інженерно-технічних кадрів. Члени першої науково-технічної ударної бригади ВАРНІТСО закликали всіх наукових й інженерно-технічних працівників наслідувати їхній приклад, організовувати на місцях такі ж бригади і активно включатися у соцзмагання¹.

1. ВАРНІТСО. - 1929. - № 10/11. - С.27.

Більшість старої інтелігенції, і насамперед технічна, поставилася до ідеї виробничого змагання скептично, вважаючи його штучним заходом. Крім того, значна частина "спеців" була налякана "шахтинською справою" та "боротьбою із шкідництвом" не виявляла інтересу до виробничих експериментів. Дещо активізувалася участь спеціалістів у соціалістичному змаганні тільки з 1931 р., тобто після остаточного розгрому "шкідників" з числа "старих спеців" в особі "Промпартії" /1930 р./ . По цьому сфальсифікованому "процесу" - близько "шахтинської справи" - було притягнуто близько 2 тис. спеціалістів по всій країні/

Взагалі новостворена організація одразу ж зіткнулася із своєрідним "дефіцитом діяльності". Справді, за деклараціями та організаційними зрушеннями слід було чекати конкретних дій, але всі "ділянки" вже були "розібрані". Господарська та культурно-освітня робота проводилася інженерно-технічними секціями профспілок, які були набагато численнішими. Науково-дослідницька діяльність була "парафією" наукових товариств та наукових інженерно-технічних товариств. Залишалася досить небезпечна і сповнена випадковостей справа "політичного перевиховання" старої інтелігенції,

Просте розгорнути і реалізувати намічені плани навіть у цій галузі ВАРНІТСО в повному масштабі не вдалося. Наприкінці 20-х років у країні дуже ускладнилася економічна і політична обстановка. В партії точилася гостра дискусія навколо шляхів і методів соціалістичного будівництва. В боротьбі проти так званої "правої опозиції" перемогла сталінська лінія. Це був рішучий крок у бік від ленінських принципів соціалістичного будівництва. У країні і в партії надовго запанував сталінізм.

У 1929 р. було покладено край новій економічній політиці, згорнуто приватну торгівлю, націоналізовано рештки дрібних підприємств. Того ж року розпочалася суцільна примусова колективізація. Здійснювалася вона швидко, із застосуванням репресивних заходів до селянства. Перекручення в економічній і соціальній політиці призвели до погіршення матеріального становища більшості населення і введення нормованого розподілу продовольчих, а потім і промислових товарів.

У такій вкрай напруженій обстановці, що вимагала якихось дій і пояснень, досить "природною" і "своєчасною" стала висунута Сталіним ще в липні 1928 р., теза про загострення класової боротьби

1. Огонек. - 1989. - » 12. - С.29.

всередині країни. Відтоді все - від прорахунків і перекручень у політиці до проривів і невдач на підприємствах - пояснювалося зростаючим опором експлуататорських класів і буржуазної інтелігенції, яка становила найбільш кваліфіковану частину радянської інтелігенції. Сталін визначив і форми такого опору - "шкідництво", а також "шпигунство" на користь зарубіжних країн та колишніх власників підприємств. У 1928 р. "шахтинська оправа" відкрила цілу серію політичних процесів проти інтелігенції старої школи. Серед них були і показові, зокрема, справа "Промпартії" в Москві і "Спілки визволення України" у Харкові /1930 р./, і такі, що пройшли майже непомітно, як слідство над "Трудовою селянською партією" в Москві /процесу не було/ і суди над шкідниками сільського і лісового господарства на Україні /1930 р./.

"Боротьба проти шкідників" та їх переслідування набули розмірів масового психозу. "Шкідників" було знайдено в нафтовій і вугільній промисловості, на транспорті, в харчовій промисловості, серед золотошукачів, у кооперації, в хімічній, авіаційній, військовій та легкій промисловості. Надмірне форсування темпів індустріалізації призводило до постійних виробничих зривів, невдач, невиконань завищених планів. Всі ці недоліки і недоробки пояснювалися, як правило, "шкідництвом" старої інтелігенції.

У червні 1931 р. Сталін, ніби підсумовуючи розправу над старою інтелігенцією, визнав, що в період "розпалу шкідництва" політика щодо старої інтелігенції полягала в її розгромі та що шкідники є і будуть, доки існує капіталістичне оточення¹. Поняття "шкідництво" вийшло за межі виробничої сфери і поширилося на ідеологію, науку, культуру і т.д. Все це посилювало знервованість у середовищі інтелігенції, ставило її в становище "третього зайвого" в декларованій схемі "робітничий клас - трудове селянство".

Загострення обстановки в країні дуже негативно позначилося на ВАРНІТСО. Ця організація, що дібрала в своїх рядах висококваліфікованих і авторитетних спеціалістів і прагнула стати помічником партії, стала дуже зручною мішенню для цькувань і репресій. У 1930 р. з УТОРНІТСО було виключено одного з її засновників - історика, академіка М.І.Яворського, звинуваченого в протягуванні "ворожої ідеології". Вченого було також виключено з партії і згодом репресовано.

1. Сталін Й.В. Нова обстановка - нові завдання господарського будівництва // Зібр. тв. - Т.13. - С.73.

У 1931 р. почалася поголовна чистка рядів ВАРНІТСО. Наслідком цієї акції було виключення з товариства значної кількості його членів, звинувачених ДПУ в шкідництві або шпигунстві.

Наслідки чистки і репресій були катастрофічними: зі складу президії УТОРНІТСО вибули його перші керівники - секретар В.Мазуренко, професор А.І.Попов, інженер В.І.Баланін /керівник Українського науково-дослідного Інституту силікатів/, інженер М.Ф.Чечель /співробітник промислової секції Держплану УРСР/ та інші відомі спеціалісти і науковці. Склад президії товариства скоротився більш як удвічі. Найчисленніше відділення - харківське - скоротилося на 29 чол. /41,456 складу/. Після процесу "Спілки визволення України" припинило існування київське відділення товариства. Розпалося одеське відділення. Через відсутність необхідного числа членів так і не розгорнулася робота УТОРНІТСО на Дніпрогесі.

Досить влучно було охарактеризовано стан товариства у висновку однієї з комісій, що проводила чистку /її очолював О.В.Палладін/: "Зростання організації в результаті чистки і підвищення до ВАРНІТСО інтересу громадськості не спостерігалось" *². Протягом першого півріччя 1931 р. /до чистки/ в УТОРНІТСО було прийнято 22 чол., а в другому /після чистки/ - лише 1 чол.³

У жовтні 1931 р. практично припинило свою діяльність знекровлене чисткою і репресіями Центральне бюро УТОРНІТСО. Було спішно створене тимчасове бюро. Однак воно також практично лишалося бездіяльним, тому що на місцях всі організації були паралізовані через відсутність кадрів. Та керівництво республіки вважало, що організація ще існує. 28 жовтня відділ культури і пропаганди ЦК КП/б/У направив до ЦБ ВОРНІТСО директивного листа з вимогами "максимально розгорнути" роботу товариства⁴. Незважаючи ні на що, бюрократична машина працювала, з'являлися директивні листи і давалися відповіді на них. Однак товариство фактично припинило своє існування. Тривали арешти. В надрах ДПУ йшло слідство у справі "Українського національного центру", "причетними" до якого "виявилися" і члени УТОРНІТСО*.

1. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.455, арк.44,44 ЗВ.

2. Там же.

3. Підраховано за: Фронт науки і техніки.-1931.- № 1/2.-С.94; № 7/8. - С. 146.

4. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.457, арк.1-2.

* У цій "справі" було засуджено 50 чол., серед них - М.І.Яворського, М.Ф.Чечеля, М.С.Грушевського, Г.Коссака та ін. У січні 1989 р. всіх "членів УНЦ" реабілітовано.

До 1933 р. відділення товариства припинили існування в Дніпропетровську і Полтаві. А тим часом з ЦБ ВАРНІТСО йшли вимоги надіслати звіт про роботу... Рік у рік відкладалося скликання конференції, тому що в організації не було ні стабільного складу, ні постійно діючого керівництва.

Члени ВАРНІТСО, що уціліли від репресій, об'єдналися під гаслом "політичного розмежування спеціалістів" і включилися в політичні викриття і пошуки "шкідників". Товариство швидко перетворилося в політичного наглядча над інтелігенцією. Однією з перших серед громадських організацій вона з у край лівацьких позицій оголосила боротьбу проти політичного нейтралізму і аполітичності старої інтелігенції.

В друкованому органі ВАРНІТСО - журналі "Фронт науки и техники" публікувалися, як правило, тільки "викривальні" статті про "шкідництво" старої інтелігенції, про необхідність якнайшвидшого її "перекування". В прагненні продемонструвати свою готовність до "перекування" деякі члени асоціації переходили навіть офіційно дозволені межі. На одній з нарад працівників охорони здоров'я в 1930 р. член Центрального бюро ВАРНІТСО Б.І.Збарський запропонував викликати на змагання ДПУ ... у справі викриття шкідництва серед інтелігенції! Професор Коровий, який назвав цей заклик "крилатим", розвивав його далі: "Завдання ВАРНІТСО тут - не в затавруванні шкідництва ..., а в попередженні і сигналізації шкідництв, що назрівають"¹. Донос становився, таким чином, предметом змагання, підносився до розряду громадянської добрести. Щоб надати "сигналізаторству" зовні хоча б вигляду громадської роботи, ЦБ настійливо рекомендувало місцевим відділенням встановлювати зв'язки з органами Робітниче-селянської інспекції. Зокрема, в 1930 р. УТОРНІТСО направило на роботу в органі РСІ 8 членів своєї організації².

На думку керівництва асоціації, вона мала перейти до нових форм діяльності: "боротьби за розшарування інтелігенції", "боротьби проти її "правого і контрреволюційного прошарку", взагалі боротьби як самоцілі. А для цього потрібно було "доценту зжити інтелігентську розхитаність і м'якотілість, впровадити залізну дисципліну членів Асоціації, ... відібрати справді міцний, ідеологічно витриманий ударний кістяк нової асоціації" .

1. Фронт науки и техники. - 1930. - № 10/11. - С11.

2. Там же.- № 6. - С.97.

3. Мослов С.И. ВАРНИТСО - на новые рельсы //ВАРНИТСО.- 1931. -№ I.

Проявлялися лівацько-нігілістичні настрої щодо інших громадських організацій, зокрема, профспілок. Керівники асоціації звернулися з відкритим листом до ВЦРПС, в якому вимагали ліквідувати інженерно-технічні секції, секції наукових працівників, профспілку "Медсанпраця" і передати їхні функції ВАРНІТСО.

На початку 30-х років ЦБ ВАРНІТСО разом з керівництвом секції наукових співробітників профспілки робітників освіти очолило реорганізацію роботи наукових товариств під гаслом "Підпорядкувати всю діяльність наукових товариств завданням і практиці вищої в повсякденне штучне насадження принципу партійності, гіперідеологізацію усіх галузей науки, заперечення загальнолюдських цінностей, ідеологічний контроль над ученими та їхніми ідеями.

У березні 1932 р. керівництво ВАРНІТСО мало всі підстави доповідати відділу культурно-пропагандистської роботи ЦК ІІШ/6/: "Діяльність ВАРНІТСО була спрямована на рішучу боротьбу з ворожими марксизму і лєнінізму ідеологіями і теоріями шляхом суворої критики і викриття їх контрреволюційної суті і на боротьбу з ухилами від генеральної лінії партії"²

У 1932 р. УТОРНІТСО, знекровлена репресіями, подала певні ознаки життя. Було нарешті проведено першу Всеукраїнську конференцію асоціації, яка мала відбутися ще в 1926 р. Товариство було перейменовано в ВУТОРНІТСО. Були намічені плани реорганізації його діяльності. Однак в рішити намічені завдання товариство не змогло.

В 1933 р. на Україні внаслідок сталінської політики "колективізації" сільського господарства лютував жорстокий голод. Загибло мільйони людей. Знову почалися пошуки "шкідників". Цього разу ними були оголошені працівники земельних органів, МТС, агрономи, спеціалісти сільськогосподарського виробництва. Жахливий епізод трапився в березні 1933 р. 11 березня колегія ОДПУ СРСР розглянула справу працівників земельних органів України, Північного Кавказу і Білорусії, звинувачених у "контрреволюційній шкідницькій роботі". На розгляд справи вистачило одного дня: вже 12 березня "Вісті" повідомляли, що вирок виконано: 35 чоловік - розстріляно, 22 – засуджено до 10 років ув'язнення, 18 - до 8³.

1. Зак Л.М. Назв, праця. - С.99.

2. ЦДАНГ СРСР, ф.4394, оп.1, спр.67, арк.42.

3. Вісті. - 1933. - 12 березня.

Все це збіглося з кампанією боротьби проти "буржуазного націоналізму" і політичними процесами проти інтелігенції, які, проте, не мали такого широкого розголосу, як попередні. Реакція ВУТОРНІТСО ті ці події не потребує коментарів: внаслідок нової чистки з організації були виключені і арештовані ДПУ за "буржуазно-націоналістичну і шпигунську діяльність" професори агроном О.О.Яната, географ С.Д.Рудницький та інші¹. В цей же час /у розпал голоду/ республіканське бюро Асоціації розгорнуло кампанію "викриття шкідницьких теорій у питанні боротьби проти мілкої оранки і шкідників"². "Відділення і колективи ВАРНІТСО, - повідомляла журнальна хроніка, - повинні посилити пильність і вимагати її від кожного члена асоціації, в той же час викривати класового ворога та попереджувати його контрреволюційні махінації"³. Ці лозунги було висунуто під час масових репресій серед інтелігенції України. Був ущент розгромлений апарат Наркомосу як "кубло націоналістів" Тільки з науково-дослідних установ цього наркомату та з університетів було "вичищено" 268 чол., з них -170 - як "націоналістів"⁴.

Внаслідок цього в 1933 р. більшість відділень ВУТОРНІТСО на місцях не виявляла ознак життя: працювати було нікому і ні з ким. Відсутні й дані про точний склад асоціації. За списком, що зберігся в архіві, налічувалося 305 її членів на всю Україну /до нової чистки/; перереєстрація, проведена в 1934 р., за визначенням відповідального секретаря ЦБ О.Н.Бахмутова, "привела до значного скорочення облікового складу Асоціації"⁵. Бригада ЦБ ВАРНІТСО, що в квітні 1934 р. обстежувала роботу українських відділень, зробила висновок, що "до 1933 р. фактично як діюча авторитетна і працююча організація не існувала"⁶.

У 1934 р. спостерігався чи не останній сплеск активності ВУТОРНІТСО. Згадана бригада ЦБ так характеризувала українська това-

1. ЦЦАНГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.457, арк.20.

2. Фронт науки и техники. - 1933. - № 10-11.-С.154.

3. Там же. - С.ІІ4.

4. На фронті культури. - К., 1935. - С.І5.

5. ЦЦАНГ СРСР, ф.4394, оп.І, спр.462, арк.58.

6. Там же, опр. 460, арк.2.

риство в звіті на даний момент: "Політичний стан організації, що об'єднує найбільш кваліфіковану групу науково-технічної інтелігенції, здоровий, основна маса бере активну участь у соціалістичному будівництві"¹. Саме цей "політично здоровий" і вкрай заляканий залишок товариства практично з нуля почав налагоджувати діяльність асоціації на Україні. Дещо змінився і характер діяльності асоціації. Вона позбулася крайньої войовничості і прагнула спрямувати свої зусилля в напрямі конкретної народногосподарської і політико-освітньої роботи. В цей час ВУТОРНІТСО об'єднувало чи не найбільшу за своє існування кількість членів - близько 600 чол., у тому числі в Харкові - 354, Донбасі - 103, Кам'янці-Подільському - 41, Києві - 34 чол. Відновили роботу відділення в Дніпропетровську, Одесі, Вінниці та Луганську.

Ще на початку 30-х років при ВУТОРНІТСО був створений марксистсько-ленінський університет у Харкові. Він став центром ідеологічного виховання членів товариства. Ректором університету став член Політбюро ЦК КП/б/У К.Сухомлин. Згодом марксистсько-ленінські університети почали діяти в Києві, та Одесі, а в багатьох містах розгорнули роботу марксистсько-ленінські курси для спеціалістів і науковців. "Політвиховання" стало однією з основних галузей діяльності ВУТОРНІТСО в середині 30-х років. Проте заклади політосвіти постійно відчували брак кваліфікованих лекторських кадрів, особливо після шквалу репресій, якому були піддані вчені-суспільствознавці. Для читання лекцій з філософії до Харкова запрошувалися "визначні" філософи з центру, зокрема, Г.Ф.Александров, М.Б.Мітін та інші³. Самий перелік лекторів дає певне уявлення про спрямованість політичної освіти в університеті. Марксистсько-ленінська теорія викладалася в спрощеному, препарованому і, вихолощеному вигляді, пристосовувалася для обґрунтування сталінщини.

При сприянні ВУТОРНІТСО на Україні було створено також 5 університетів культури для вчених і творчих працівників. Це були своєрідні клуби інтелігенції, які не тільки задовольняли її культурні запити, а й вели культурно-освітню роботу серед населення /до речі, досить мляву/⁴. Дещо робила асоціація і в галузі науково-технічної

1. ЦДАНГ СРСР, спр. 460, арк.2.

2. Там же, ф.4394, оп.І, спр.89, арк.69.

3. Там же, спр. 112, арк.25, 189.

4. Там же, спр. 459, арк.2; спр. 122, арк.25,189.

пропаганди, подання технічної допомоги підприємствам республіки. В 1934 р., наприклад, секції ВУТОРНІТСО в Донбасі консультували спеціалістів з питань механізації видобутку вугілля, раціонального розподілу заводського транспорту. Члени сільськогосподарської секції брали участь у створенні хат-лабораторій, в озелененні міст, медичної - в санітарно-епідеміологічному обстеженні міст і селищ Донбасу. Взагалі ж ВУТОРНІТСО займалася справами, які не передбачалися її "войовничою" програмою. Прагнучи будь-що довести свою лояльність і виправдати своє існування, організація старанно відгукувалася на всі починання, що виникали в країні: включалася в стахановський рух, в розповсюдження позик, роботу ТСАВІАХІМУ і т.п.

Ставало дедалі очевиднішим, що асоціація вичерпала свої сили в "полюванні за відьмами" і дублює інші громадські організації інтелігенції. Свою незavidну роль вона виконала і вже не була потрібна сталінській політичній системі. У другій половині 30-х років її назва зникає з газетних і журнальних сторінок. Асоціація припинила своє існування.

Не буде перебільшенням сказати, що трагедія ВАРНІТСО-ВУТОРНІТСО була трагедією всієї радянської інтелігенції в 30-ті роки. Політичні лозунги асоціації перетворилися в політичні спекуляції. Лояльність, співчуття ідеям соціалізму означали лояльність до сталінізму. Ейфористичні настрої засновників асоціації дуже швидко трансформувалися в нетерпимість, підозріливість, плазування перед сталінською репресивною машиною. Товариство почало виконувати функції ідеологічного цербера та політичного виказувача. З цього боку її навіть важко називати організацією інтелігенції. Вона ж перша і стала жертвою організованих за її участю репресій і переслідувань інтелігенції. Практично асоціація знищила сама себе. Вона стала співучасницею дегуманізації культури і науки, процесу, в ході якого інтелігенція втрачала такі риси, як незалежність думки, співчутливість, честь, гідність.

Історія існування ВАРНІТСО-ВУТОРНІТСО - це гіркий і тяжкий досвід суворе застереження від самогубного політичного екстремізму і кон'юктурності, від сліпого слідування ідеологічним догматам, від забуття загальнолюдських цінностей.